

‘Uw Koninkrijk kome. Als pelgrims onderweg met Joden
en Palestijnse christenen, hun wonden en veerkracht’

Gespreksnotitie ten behoeve van de generale synode

Generale synode
17 november 2023
GS 23-08

Inhoud

VAN VERLEGENHEID EN VERDEELDHEID NAAR VRIJMOEDIGHEID EN LEF

- Lastig gesprek
- Zoeken naar de rol van de Protestantse Kerk
- In breder verband
- Nieuwe vragen
- Bescheiden en met lef
- Twee narratieven
- Roeping van de kerk

DOOR GOD GEROEPEN: PELGRIMS VAN GODS KONINKRIJK

- Gods ongekende gang
- Als pelgrims onderweg
- Drie bewegingen

- 1) Samen leren, ontdekken en vieren
 - Lees en leef samen met joden en christenen de Schriften vanuit de eigen context
 - Bijbelse bronnen, deels gemeenschappelijk
 - Eigensoortige relaties
 - Onopgeefbare verbondenheid
 - Lichaam van Christus
 - Kernwoorden bij het Koninkrijk van God
 - Uitdagingen
- 2) Wonden aanraken
 - Leer te luisteren naar de trauma's van anderen en geef ruimte aan het eigen ongemak
 - Moed om wonden te (h)erkennen
 - Onrecht
 - Joodse wonden en veerkracht
 - Wonden en veerkracht van Palestijnse christenen
 - Onze eigen wonden: kijken in de spiegel
- 3) Samen verder als pelgrims: tekenen van Gods koninkrijk
 - Zoek naar wat helend en verbindend is
 - Ombuigen van onrecht naar hoop en toekomst
 - Uithouden in de spanning
 - Zoeken naar wat helend en verbindend is

Bijlage 1: Kort overzicht van gesprekken in Israël en Palestina, en in Nederland

VAN VERLEGENHEID EN VERDEELDHEID NAAR VRIJMOEDIGHEID EN LEF

Lastig gesprek

Al jaren worstelt de Protestantse Kerk, zowel landelijk als in lokale gemeenten, met haar houding t.o.v. zowel Joden als Palestijnse christenen. Beide relaties zijn belangrijk en zijn terug te voeren tot de kerkorde. Vanuit de Protestantse Kerk zijn we immers geroepen om zowel het gesprek aan te gaan met joden en joodse gemeenschappen alsook om oecumenische relaties te onderhouden met andere christenen en dus ook met Palestijnse christenen. In Nederland zijn er relaties met joodse gesprekspartners, en via Kerk in Actie zijn er partnerrelaties met zowel Joodse als Palestijns-christelijke organisaties en kerken in Israël en Palestina (zie bijlage 1). Uitgangspunt van beleid is tot op heden een beleidsnota uit 2008, waarin theologische keuzes zijn verantwoord en een beleidskader richting geeft. Het gesprek hierover, als dat al gevoerd wordt, is lastig en kan leiden tot tegenstellingen en verdeeldheid, gepaard gaande met diepe emoties. Het toont aan dat het voor velen raakt aan existentiële noties. Dit komt doordat dit te maken heeft met hoe geloven en belijden verstaan worden. Over vrijwel alles op deze gebieden wordt verschillend gedacht. In lokale gemeenten is er vaak verlegenheid en verdeeldheid, en wordt maar al te vaak het gesprek uit de weg gegaan. Te ingewikkeld, roept te veel op, te veel gedoe.

Zoeken naar de rol van de Protestantse Kerk

Hoe kun je een weg hieruit vinden en wat is hierin specifiek de rol van de landelijke kerk? Wat wordt er nu van de Protestantse Kerk in Nederland gevraagd als het over joods-christelijke relaties en relaties met Palestijnse christenen gaat? En wat van lokale gemeenten? Welke route gaan we en welke keuzes maken we?

In deze notitie wordt een aantal lijnen getrokken en worden keuzes gemaakt. Er blijft ruimte voor interpretatie en verder gesprek. Het is goed eerlijk te erkennen dat we zowel in de landelijke kerk als in lokale gemeenten verlegen zijn met veel complexe vragen en dat we elkaar (zowel in Nederland als daarbuiten) nodig hebben om stappen verder te komen. Als kerk kunnen we geen pasklare oplossingen bieden. Wel kunnen we vanuit onze eigen context proberen te formuleren wat we belangrijk vinden, waar we voor staan en wat ons te doen staat, zowel op landelijk als plaatselijk niveau. En daarbij is het waardevol - en ook een opdracht als leden van dezelfde kerkelijke gemeenschap - om weer met elkaar het gesprek aan te gaan en te proberen de ander te begrijpen.

In breder verband

De Protestantse Kerk houdt zich niet geïsoleerd met de vragen in deze notitie bezig. Er is de voorgeschiedenis bij de voorgangers van de Protestantse Kerk, met bijvoorbeeld de handreiking van de toenmalige hervormde synode over *Israël - volk, land en staat* (1970). In de IP-nota uit 2008 werd de bezinning hierover bij de tijd gebracht in een nieuwe analyse. Internationaal gezien spreken sommige andere kerken zich eveneens uit over

joods-christelijke relaties en/of over het Israelisch-Palestijns conflict. De Duitse kerken hebben daarin, net als de Nederlandse, een relatief lange traditie. De kerken uit het Rijnland kwamen in 1980 met het synodebesluit *Zur Erneuerung des Verhältnisses von Christen und Juden*. In 2021 hebben vijf Landeskirchen 'an Rhein und Ruhr' een visiestuk gepubliceerd onder de titel *Israel-Palästina. Leitgedanken und erläuternde Thesen*. De Lutherse Wereld Federatie heeft in Krakau het studierapport gepresenteerd *Hope for the Future. A Study Document for Renewing Jewish-Christian Relations* (2023). In de Engelstalige wereld valt te wijzen op het rapport *God's Unfailing Word. Theological and Practical Perspectives on Christian-Jewish Relations* (Church of England, 2019). De Wereldraad van Kerken heeft zich diverse malen uitgesproken over het Palestijns-Israëliëse conflict, als ook over antisemitisme (*Sin against God*, 1948). De *International Council of Christians and Jews* heeft belangrijke richtlijnen voor de joods-christelijke ontmoeting opgesteld in de *Twaalf punten van Berlijn* (ICCJ, 2009), geformuleerd als doelstellingen gericht aan christenen en joden, én aan de christelijke en de joodse gemeenschappen samen. Bovenstaande is slechts een kleine selectie.

Nieuwe vragen

Waarom een nieuwe notitie vanuit de Protestantse Kerk? De wereld verandert voortdurend en ingrijpend, ook in het Midden-Oosten. Dat heeft gevolgen voor de bezinning op de rol van de Protestantse Kerk op joods-christelijke relaties en op relaties met Palestijnse christenen. Niet dat de onopgeefbare verbondenheid met het volk Israël ter discussie staat. Maar wel: de context bepaalt mede de vragen waartoe de kerk zich heeft te verhouden. Er zijn thema's die opnieuw de aandacht verdienen. De Protestantse Kerk heeft als taak om het inzicht en de bestrijding van antisemitisme te bevorderen (ord. 1, art. 2.2), maar hoe doe je dat concreet in de context van deze tijd? Welke nieuwe inzichten zijn er vanuit de joods-christelijke dialoog? Welke ontdekkingen doen we in de ontmoeting met Palestijnse christenen? Hoe gaan we om met prangende thema's die op ons afkomen, zoals racisme, kolonialisme en apartheid? Wat betekent dit alles voor de Israël-theologie van onze kerk?

Er wordt van verschillende kanten een beroep gedaan op de kerk. Van joodse zijde is er de vraag naar vertrouwen en betrouwbaarheid in de relaties. Van de kant van Palestijnse christenen is er de steeds urgentere roep om gehoord te worden, om als kerk op te staan tegen onrecht en bezetting. Messiasbelijdende joden (of joodse volgelingen van Jezus) stellen alleen al door hun aanwezigheid een vraag aan de kerk. Het is van belang om als kerk nieuwe relaties op te bouwen met Messiasbelijdende joden, zonder dat dit in mindering komt van de relaties met joodse gemeenschappen in Nederland en elders.

Het zijn complexe vragen die veel oproepen en niet eenvoudig te adresseren zijn. Er is behoefte aan een open gesprek met partners waarbij pijnpunten worden benoemd.

Gesprekken ook over existentiële en theologische uitdagingen. Dat wil overigens niet zeggen dat dit soort gesprekken de afgelopen jaren niet gevoerd zijn tussen joden en Palestijnse christenen (en met christenen uit Nederland). Wel zien we het belang om verder voort te bouwen op deze ervaringen. Bij sommige onderwerpen staan we nog helemaal aan het begin van het gesprek.

Bescheiden en met lef

Als kerk zoeken we een weg uit deze verlegenheid en verdeeldheid. In alle bescheidenheid en lef is het zaak om gezicht te tonen en stappen te zetten. Het is belangrijk het uit te houden in de spanning tussen verschillende en onderscheiden roepingen, niet weg te duiken voor verantwoordelijkheden, en betrouwbare partner te zijn voor onze joodse gesprekspartners hier en voor onze Palestijns-christelijke en joodse partners in Israël en Palestina. Met die verschillende roepingen bedoelen we de roeping om gestalte te geven aan de onopgeefbare verbondenheid met het volk Israël (in het belijdende artikel I van de kerkorde), de oecumenische roeping om eenheid, gemeenschap en samenwerking met andere kerken te zoeken (en dus ook met Palestijnse christenen, artikel XVI), en de diaconale roeping door in de dienst van barmhartigheid en gerechtigheid te delen wat aan de gemeente en de kerk aan gaven geschonken is, te helpen waar geen helper is en te getuigen van de gerechtigheid van God waar onrecht geschiedt (artikel X).

Twee narratieven

In de afgelopen periode zijn er vanuit de landelijke kerk gesprekken gevoerd, zowel met partners in Israël en Palestina als met diverse organisaties, overlegorganen en personen in Nederland. Er is vooral geluisterd, er zijn vragen gesteld, en duidelijk is hoezeer analyses, impressies, geloofsovertuigingen en perspectieven uiteenlopen. Er staan twee narratieven naast of tegenover elkaar. Toegegeven, de werkelijkheid is complexer en gelaagder dan dit. Maar *grosso modo* zou je wel kunnen zeggen dat er een joods narratief is met in ieder geval deze elementen: de overtuiging vanuit een eeuwenlange geschiedenis de oorspronkelijke bewoners te zijn van Israël/Palestina, de Shoah, het verlangen naar een veilig thuis (sommige Joden zien dit als de vervulling van de landbelofte), het recht op een Joodse staat. Het Palestijnse narratief vertelt het existentiële verhaal van christenen van het eerste uur te zijn in het land van Jezus, en ook het verhaal van de Nakba (aanduiding voor de ramp of de catastrofe voor Palestijnen bij de vorming van de staat Israël), uitsluiting, verdrijving, onrecht en bezetting (volgens internationaal recht).

In de context van Israël en Palestina is het uiterst moeilijk voor Joden en Palestijnen om zich te kunnen verplaatsen in het perspectief van de ander. Ook in de Nederlandse context speelt dit euvel: we lijken voortdurend langs elkaar heen te praten over deze thema's, zonder elkaar echt te verstaan. Wat we als kerk zoeken is een eigen narratief, waarbij we duidelijk maken hoe we tot relaties aan beide kanten gekomen zijn, hoe we de vragen die op ons af komen kunnen adresseren, en wat onze eigen rol hierin is. Dan kunnen we ook duidelijk maken hoe we op concrete wijze solidair kunnen zijn. Er zijn tal van voetangels en klemmen - historische, religieuze, theologische, psychologische en existentiële - als het gaat over Joden en Palestijnse christenen, en hun onderlinge relaties. Er is te veel gebeurd, en zijn er te veel trauma's, te veel tegengestelde belangen. Dat kan de kerk bescheidenheid en terughoudendheid leren maar impliceert niet dat je als kerk zwijgt. Hoe kun je het in die complexiteit uithouden, blijven bewegen (niet jezelf en de ander vastzetten in standpunten, maar de Geest de ruimte geven) en niet stilvallen?

Roeping van de kerk

Hoe kun je als kerk vrijmoedig je roeping gestalte geven? In ieder geval niet door eenzijdige keuzes te maken en voorbij te gaan aan de in jaren opgebouwde relaties, zowel met Joden als met Palestijnse christenen. Dat heeft alles te maken met betrouwbaarheid en integriteit. Als Protestantse Kerk kun je niet voorbijgaan aan wat soms al jarenlang door (gespreks)partners, joods en Palestijns-christelijk, gevraagd wordt. Uiteraard kun je en moet je als kerk eigen keuzes maken en je bij dit alles houden bij je kerkelijke en Bijbelse leest. Dat er daarbij zeer uiteenlopende leeswijzen zijn, is klip en klaar. Het is de kunst om woorden en beelden te kiezen die herkenbaar zijn, een richting wijzen, en tegelijkertijd ruimte laten voor verschillende invullingen en interpretaties. Het vervolg is een poging daartoe, waarbij het uitgangspunt genomen wordt in het Koninkrijk van God.

DOOR GOD GEROEPEN: PELGRIMS VAN GODS KONINKRIJK

Gods ongekende gang

Uitgangspunt en oriëntatiepunt in deze notitie is het Koninkrijk van God. God gaat Zijn ongekende gang, in de schepping van de wereld, in de roeping van Abraham, in de weg van het volk Israël, in Mozes en de profeten, in Jezus en de apostelen. Mensen worden opgeroepen om op weg te gaan en Jezus na te volgen. In de visienota 'Van U is de toekomst' wordt de bede van Jezus in het Onze Vader om de komst van het Koninkrijk aangehaald.

Door deze woorden te bidden geven we aan betrokken te willen zijn op Gods Koninkrijk en bereid te zijn om ons in te zetten om zijn wil te doen. Het hemelse licht over onze werkelijkheid, de gerichtheid op Gods Koninkrijk, scherpen het zicht op onze verantwoordelijkheid voor de medemens, voor de schepping, voor ons samenleven.

(Uit: *Van U is de toekomst. Ontvankelijk en waakzaam leven van genade. Focus voor de Protestantse Kerk op weg naar 2025*, p. 35)

Met Gods Koninkrijk komt de hele schepping in beeld, alle leven, alle mensen. Een andere belangrijke notie uit de visienota is de *missio Dei*: het werk van God in deze wereld, die Joden en niet-Joden uitdaagt en roept te participeren in dezelfde beweging, waarbij de Geest de stuwende kracht is (p. 43). Dat slaat niet uitsluitend terug op de wereldkerk. Er zit de gedachte en het geloof achter dat God werkt in alles en allen, en dat mensen op eigen manieren en in eigen tradities meegenomen kunnen worden in Gods beweging in onze wereld. God en zijn Koninkrijk zijn al aanwezig in onze wereld en komen naar ons toe. Bijbels gezien krijgt deze universele beweging gestalte in de roeping van Abraham, in de verkiezing van Israël als volk en in de roep van Jezus om een licht te zijn voor alle volken.

Als pelgrims onderweg

Wij worden uitgenodigd om als pelgrims onderweg te zijn, meebewegend met Gods Geest, zoekend naar tekenen van Gods Koninkrijk. En dit alles in het spoor van het volk Israël, in navolging van Jezus. Als kerken, delen van het lichaam van Christus, hebben we een bijzondere oecumenische roeping: om samen met anderen een pelgrimage te maken van recht en vrede in onze wereld die te maken heeft met zo veel dreigingen en crises. De Wereldraad van Kerken nodigt kerken uit om deelgenoot te worden van deze pelgrimage, om dat wat God een ieder als gave geschonken heeft te vieren, mensen (en alle leven: de hele schepping) in een kwetsbare positie te ontmoeten en hun wonden aan te raken. En om concrete stappen te zetten om onrecht en geweld te bestrijden en om te vormen. Dit alles moet een concrete en ook praktische vertaling krijgen. Tegelijkertijd: zonder deze grootse perspectieven gaat het niet. Het geeft aan dat we deel zijn van een groter geheel en dat we geroepen en meegenomen worden door God om helende en verbindende stappen te zetten. Precies hierom draait het in het jaarthema 2023-2024 van de Protestantse Kerk: 'Ga mee!' Samen getuigen van geloof, hoop en liefde.

Drie bewegingen

Vanuit dit perspectief zijn drie bewegingen van belang, waarbij de eerste ingaat op wat geschonken wordt, de tweede op wat pijnlijk ontwortelend is, en de derde op wat heilzaam omgevormd kan worden. De drie bewegingen zijn:

- Samen leren, ontdekken en vieren
- Wonden aanraken: onrecht en pijn benoemen en erkennen
- Zoeken naar wat helend en verbindend is als tekenen van Gods Koninkrijk

Dat zijn geen logisch opeenvolgende stappen in vaste volgorde, maar bewegingen waarbij de volgorde kan variëren. Soms kan het beter zijn eerst de wonden aan te raken om vervolgens samen in de Schriften op zoek te gaan naar wat het Koninkrijk van God ons hierin te zeggen heeft.

Met het oog op de joods-christelijke relaties en de relaties met Palestijnse christenen krijgen deze bewegingen een eigen invulling. De relaties met moslims worden hier verder niet expliciet aan de orde gesteld. Niet dat deze onbelangrijk zijn, integendeel. In de hierop volgende alinea's over 'wonden aanraken' en 'tekenen van Gods Koninkrijk' zijn impliciet volop moslims betrokken. De overgrote meerderheid van de Palestijnse bevolking is immers moslim. Velen zijn betrokken bij de projecten die Kerk in Actie in Israël en Palestina ondersteunt. Echter, in deze notitie concentreren we ons voornamelijk op de joods-christelijke relaties en de oecumenische christelijke relaties, zoals ze ook in de kerkorde benoemd worden. Dit wordt in het vervolg uitgewerkt.

1) SAMEN LEREN, ONTDEKKEN EN VIEREN

Lees en leef samen met joden en christenen de Schriften vanuit de eigen context

Bijbelse bronnen, deels gemeenschappelijk

Het begint allemaal bij de Bijbelse bronnen die spreken over de God van Abraham, Isaak en Jakob, en nieuwtestamentisch over de Vader van Jezus Christus. Daarop zijn zowel christenen als (religieuze) joden aanspreekbaar, en deze bronnen vormen een inspiratie voor het handelen. Met joden delen christenen wereldwijd een deel van de Schriften, de Tenach, wat wij het Oude Testament noemen.

Er is een gezamenlijk uitgangspunt: de God van Israël die zich laat kennen en de verwachting van Gods nieuwe wereld. Het moet erkend worden dat de Schriften vanuit verschillende tradities en perspectieven gelezen worden. In het Nieuwe Testament en de daarop volgende christelijke tradities gaan de bijbelschrijvers andere wegen dan in de rabbijnse Talmoed-tradities. Vanuit de kerkelijke visie is de kerk geroepen om het gesprek met het jodendom aan te gaan over het verstaan van de Schriften, in het bijzonder betreffende de komst van Gods Koninkrijk (kerkorde, artikel 1,7). Er is daarbij niet één kerkelijke visie; uitleggingen en exegeses kunnen soms zeer uiteenlopen. Ook daarover is gesprek belangrijk.

De christelijke tradities zijn niet denkbaar zonder de verworteling in het jodendom. Dat hoort bij het DNA van de kerk. Vanuit deze gemeenschappelijke oorsprong in het veelkleurige jodendom van de eerste eeuw hebben zowel de rabbijnse als de christelijke tradities zich ontwikkeld als een boom met vele vertakkingen, in een ingewikkelde, complexe verhouding tot elkaar. Dat is een geschiedenis van toenadering en verwijdering, van onvoorstelbaar leed en pijn, en van soms hechte relaties en vriendschap geworden.

Eigensoortige relaties

De relatie met joden en christenen is eigensoortig. We dienen dezelfde God en lezen beiden het eerste deel van de Bijbel. Joods-christelijke relaties zijn andere relaties dan die met Palestijnse of andere christenen (oecumenische relaties). En die zijn weer te onderscheiden van onze relaties met moslims en andere andersgelovigen. Dat is niet een kwestie van meer of minder, maar van erkenning van de verschillende vormen van relaties. Wat geldt voor allen is dat we mensen zijn, naar het beeld van God geschapen. Het is God om de hele wereld en alle leven te doen. Joods-christelijke relaties en relaties met Palestijnse en andere christenen staan altijd in het teken van het grotere geheel: schepping, verzoening en Gods Koninkrijk. Het gaat om samenleven en een gezamenlijke toekomst, en voor joden en christenen geldt dat dit perspectief gevoed wordt vanuit de (gedeeltelijk) gezamenlijke bronnen. Zoals de Visienota zegt: 'als kinderen van één Vader' (p. 55).

Onopgeefbare verbondenheid

In de kerkorde van de Protestantse Kerk staat een uitwerking van deze bijzondere relatie die wij met de joodse traditie (het jodendom) hebben. Als kerk delen we in de aan Israël geschonken verwachting die zich uitstrekt naar de komst van het Koninkrijk van God

(kerkorde, artikel I,1). In het belijdende artikel I,7 wordt expliciet verwoord dat de kerk 'het gesprek zoekt met Israël inzake het verstaan van de Schriften, in het bijzonder betreffende de komst van het Koninkrijk'. Over hoe dit artikel over de roeping tot het gestalte geven aan de onopgeefbare verbondenheid met het volk Israël geïnterpreteerd kan worden, wordt verschillend gedacht. Van de overtuiging dat de kerk er niet zou zijn zonder joodse wortels en dat de kerk geënt is op het jodendom, tot onvoorwaardelijke steun voor de Joodse staat. Uit de vele gesprekken die we hebben gevoerd blijkt dat de zinsnede 'onopgeefbare verbondenheid met het volk Israël' veel verwarring oproept. Wat wordt precies bedoeld met het volk Israël? Hoewel in eerdere nota's, brochures en webartikelen de term 'volk Israël' steeds uitgebreid is toegelicht, zien we dat in de praktijk het woordje 'volk' vaak wordt weggelaten en de zinsnede door veel gemeenteleden wordt geassocieerd met de staat Israël (zoals ook blijkt uit het recente onderzoek naar antisemitisme, uitgevoerd door de Protestantse Kerk in 2023).

In de kerkorde wordt in artikel I afwisselend gesproken over Israël en het volk Israël. Het zijn synoniemen die niet verder geduïd worden. Je zou kunnen zeggen dat de term 'het volk Israël' verwijst naar een breed spectrum aan joodse stromingen en naar een veelkleurige diversiteit binnen het jodendom. Het gaat daarbij niet alleen om het bijbelse volk Israël van toen maar ook om het levende jodendom van nu. Onopgeefbare verbondenheid slaat niet op de Joodse staat Israël, maar op de relatie met het Joodse volk.

Het gaat dus om het zoeken van het gesprek, de ontmoeting. Waarover? Over hoe je de Schriften verstaat en interpreteert. Met welke focus? De komst van het Koninkrijk van God. Dit is een kerkelijke en christelijke formulering om aan te geven dat het voor de kerk belangrijk en noodzakelijk is om zich te verhouden tot haar joodse wortels, en dat dit ook betekent dat de kerk de ontmoeting zoekt met het levende jodendom. Israël is de bron waaruit het christelijk geloof is voortgekomen en we moeten ervoor zorgen dat deze bron open blijft.

Als Israël bron en wortel is van de kerk, dan dienen we bewust uit deze bron te drinken en vanuit deze wortel de levenssappen tot ons te nemen. Zorgvuldige kennis van Joodse bronnen en tradities zijn onontbeerlijk. Her en der zal dit vragen om een zorgvuldige (her)oriëntatie.

(Uit: *Onopgeefbaar verbonden. Gespreksnotitie over Kerk en Israël*, p. 16)

Het is belangrijk om als kerk de joodse wortels van het christelijk geloof - de God van Abraham, Isaak en Jakob, de Vader van Jezus Christus - te erkennen en te verkennen. En daarbij iedere vorm van vervangingstheologie, waarbij de blijvende trouw van God aan zijn volk wordt miskend, af te wijzen. Het kerkordeartikel wijst op het belang van gesprek en ontmoeting met joden (en dus niet op de bekering van joden, in de klassieke zin van overgang naar het christendom). Dat houdt ook in dat we joden niet af moeten meten aan onze eigen (bijbelse) beeldvorming, maar dat we het levende jodendom in alle veelkleurigheid erkennen.

Lichaam van Christus

De oecumenische relaties krijgen gestalte in de term 'Lichaam van Christus'. Zoals Paulus schrijft in 1 Korintiërs 12:12: 'Het lichaam is een eenheid die uit vele delen bestaat; ondanks hun veelheid vormen al die delen samen één lichaam.' We zijn met en aan elkaar verbonden, de hand kan niet zonder de voet. Als de één lijdt, lijdt de ander ook. En als de één vreugde heeft, deelt de ander in die vreugde. 'Als lichaam van Christus is de kerk een teken en instrument voor de verbinding tussen God en zijn wereld. In de kerk leren we leven van Gods genade en worden we gevormd als mensen van God met het oog op onze plek in de samenleving.' (Visienota 'Van U is de toekomst', p. 24)

De Protestantse Kerk heeft via Kerk in Actie relaties met zowel Joodse als Palestijnse partners in Israël en Palestina. Aan Palestijnse zijde gaat dit met name om Palestijnse christenen, een kleine gemeenschap die nog maar 1 procent van de bevolking uitmaakt. Veel Palestijnse christenen vertellen met trots over hun voorouders, die het christelijk geloof in het Heilige Land hebben behouden sinds het pinksterfeest ('*We kept the land holy*'). De rijke traditie en erfenis van deze oosterse kerken kan ons als protestantse christenen veel leren. Gaandeweg is er ook steeds meer oog voor andere (gemarginaliseerde) christenen. Zoals christenen met een moslimachtergrond (Muslim Background Believers), Messiasbelijdende joden en christelijke arbeidsmigranten en vluchtelingen. Het roept de vraag op: wat is nu precies het Lichaam van Christus in de context van Israël en Palestina? Dit zijn spannende ecclesiologische vragen rond diversiteit en inclusiviteit in de kerk.

Kernwoorden bij het Koninkrijk van God

Waar het Koninkrijk van God voor staat is dus onderwerp van gesprek, tussen joden en christenen, en ook tussen christenen onderling. In het onderwijs van Jezus speelt het Koninkrijk een belangrijke rol, met duidelijke wortels in het Oude Testament. Thora en profeten, evangelisten en apostelen geven hieraan invulling, maar ook dan blijft er nog veel ruimte voor interpretatie vanuit de eigen context en geschiedenis. Een aantal kernwoorden komt daarbij in elk geval naar boven:

- Recht en gerechtigheid
 - 'Er is jou, mens, gezegd wat goed is, je weet wat de HEER van je wil: niets anders dan recht te doen, trouw te betrachten en nederig de weg te gaan van je God.' (Micha 6:8)
 - 'Zoek liever eerst het koninkrijk van God en zijn gerechtigheid, dan zullen al die andere dingen je erbij gegeven worden.' (Matteüs 6:33)
- Vrede en sjaloorn
 - 'Moge de HEER u zijn gelaat toewenden en u vrede geven.' (Numeri 6:26);
 - 'Ik laat jullie vrede na; mijn vrede geef ik jullie, zoals de wereld die niet geven kan.' (Johannes 14:27)
- Vergeving en verzoening
 - 'Als U mij goedgezind bent, Heer,' zei hij, 'trekt U dan met ons mee, ook al is dit volk onhandelbaar. Schenk ons vergeving voor onze schuld en zonde en maak ons tot uw eigen bezit.' (Exodus 34:9)

- ‘Laat je gave dan bij het altaar achter; ga je eerst met die ander verzoenen en kom daarna je offer brengen.’ (Matteüs 5:24)
- Gods trouw en beloften
 - ‘Mijn plan met jullie staat vast – spreekt de HEER: Ik heb jullie geluk voor ogen, niet jullie ongeluk; Ik zal je een hoopvolle toekomst geven.’ (Jeremia 29:11)
 - ‘Hij die u roept is trouw en komt zijn belofte na.’ (1 Tessalonicenzen 5:24)
 - Gods macht in heden en toekomst
 - ‘Vertrouw niet op mensen met macht, op een sterveling, bij wie geen redding is ...Gelukkig wie de God van Jakob tot hulp heeft, wie zijn hoop vestigt op de HEER, zijn God.’ (Psalm 146:3,5)
 - ‘Mij is alle macht gegeven in de hemel en op de aarde ... Ik ben met jullie, alle dagen, tot aan de voleinding van deze wereld.’ (Matteüs 28:28)
 - Samen leven, gezien en gehoord worden
 - ‘De HEER zei: “Ik heb gezien hoe ellendig mijn volk er in Egypte aan toe is, Ik heb hun jammerklachten over hun onderdrukkers gehoord, Ik weet hoe ze lijden.”’ (Exodus 3:7)
 - ‘Een lichaam is een eenheid die uit vele delen bestaat ... Wanneer één lichaamsdeel pijn lijdt, lijden alle andere mee; wanneer één lichaamsdeel met respect behandeld wordt, delen alle andere in die vreugde.’ (1 Korintiërs 12:12,26)

Deze bijbelteksten zijn selectief en moeten uiteraard ook in context gelezen worden: ze geven een aantal kernwaarden aan van Gods Koninkrijk. Zonder recht en gerechtigheid kan er geen vrede ontstaan, samen leven kan alleen als ieder wordt gezien en gehoord.

Uitdagingen

Wat verbindt ons en wat kunnen we vieren? Waar zitten de verschillen, waar schuurt het? Wat kunnen we van elkaar leren? In de praktijk van joods-christelijke ontmoetingen en van oecumenische relaties zal het niet altijd zo duidelijk gaan over het Koninkrijk van God, maar wel bij onderwerpen en vragen die ermee te maken hebben. Tegelijkertijd kunnen we wel het proces starten om nadrukkelijker het gesprek aan te gaan over het Koninkrijk van God. Als het Koninkrijk van God ons vanuit de toekomst tegemoetkomt, wat betekent dat voor ons (gezamenlijk) handelen in het hier en nu?

Het maakt wel uit vanuit welke context je de Schriften verstaat. De context (historisch, sociaal, politiek, psychologisch, religieus) kleurt het verstaan van de Schriften en hoe de invulling van het Koninkrijk van God wordt verstaan. Vanuit de Nederlandse en Europese context (met een geschiedenis van antisemitisme, Jodenvervolging, Shoah) lees je anders dan vanuit Palestijns-christelijk perspectief (met een geschiedenis van tweederangsburger zijn, vernedering, Nakba). De joods-christelijke relaties in Nederland zijn anders dan die in Israël (of elders, zoals in Amerika). Juist dan zijn het gesprek en de ontmoeting van groot belang. Vanuit een Nederlandse context wordt soms van Palestijnse christenen gezegd dat ze een vorm van vervangingstheologie aanhangen, maar doe je hen daarmee volledig recht?

Het begint met luisteren en je verplaatsen in het perspectief van de ander. Waarom leest de ander de Schriften zo? Hoe komt het dat de ander vanuit een heel ander perspectief kijkt en handelt dan wij? Het zoeken van het gesprek over hoe je de Schriften verstaat vanuit de eigen context met het oog op het Koninkrijk van God kan gezamenlijke herkenning oproepen maar ook vervreemding. Het kan schuren en botsen. Maar juist in dat spanningsveld ontstaat theologie.

Bij het verstaan van de Schriften gaat het niet uitsluitend over 'lezen'. Er zijn vele christenen en joden (hier en elders) die niet zozeer de heilige boeken lezen, maar er wel uit proberen te leven, gevoed vanuit de eigen tradities. Er is niet altijd een sterke leescultuur, in Nederland en in het Midden-Oosten. Het bezoeken van heilige plaatsen en het ondergaan of verrichten van rituelen zijn misschien nog wel belangrijker in de geloofsbeleving van veel (Palestijnse) christenen. Dit kan verder afstaan van protestantse gelovigen. Tegelijkertijd kan het ook iets toevoegen aan de eigen spiritualiteit.

2) WONDEN AANRAKEN

Leer te luisteren naar de trauma's van anderen en geef ruimte aan het eigen ongemak

Moed om wonden te (h)erkennen

Het vraagt moed om de wonden van onze wereld onder ogen te zien en ze aan te raken met geloof, een christelijk geloof dat door die aanraking zelf getekend en gewond raakt. Zo werkt Thomáš Halík het wonden aanraken uit in zijn boek *Raak de wonden aan* (2019). Het beeld van de wonden aanraken komt uit het Evangelie naar Johannes (20: 24-29). In de joods-christelijke relaties en de relaties met Palestijnse christenen komen schrijnende wonden naar boven, wonden in het lichaam van Christus. Als kerk zijn we geroepen om deze wonden onder ogen te zien, ze te (h)erkennen, en daarbij ook de eigen rol van de kerk en de eigen wonden onder ogen te zien. Samen leren, ontdekken en vieren is leeg en nietszeggend als de pijn en de trauma's niet benoemd worden. En die zijn er.

Je kunt hier snel uit de bocht vliegen. Wat ook gezegd wordt of gedaan, het roept heftige reacties op. Het kan in de ogen van sommigen soms lijken alsof de ene wond met de andere vergeleken wordt, alsof de diepte van het ene trauma wegvalt als het andere trauma benoemd wordt. Ook geldt dat niet iedereen dezelfde wonden zal herkennen. Soms wordt van de kerk een ondubbelzinnige keuze gevraagd: solidair te zijn met joden of juist met Palestijnse christenen, een keuze waartoe de Protestantse Kerk zich niet wil laten dwingen. De vraag is wel: wie bepaalt wat een wond is? Dat is toch allereerst aan hen die het betreft. Vanuit de jarenlange relaties is er veel naar voren gebracht door zowel joodse gesprekspartners in Nederland als door de partners van de Protestantse Kerk in Israël en Palestina. Er wordt een beroep op de Protestantse Kerk gedaan, soms om kleur te bekennen, soms om zich uit te spreken, in ieder geval om de wonden aan te raken en de pijn (mee) te voelen.

Onrecht

Wonden hebben met onrecht te maken. De Bijbelse verhalen en teksten leggen tal van onrechtvaardige situaties bloot. God zelf is vertoornd over het onrecht, en de profeten leggen de vinger bij godsdienstig, sociaal en politiek onrecht. Als Jezus spreekt over het Koninkrijk van God heeft hij het ook over hoe onrecht omgevormd kan worden, hoe mensen tot hun recht kunnen komen voor het aangezicht van God. Bij het concreet benoemen van onrecht gaat het om ruimte bieden aan gevoelens van angst, woede, teleurstelling en verdriet. Bij de ander, maar ook bij onszelf. We zullen in de spiegel moeten kijken en onze eigen wonden bezien. En de wonden die de kerk zelf heeft aangebracht.

Mensen kunnen niet gereduceerd worden tot hun wonden en trauma's. Joden niet, Palestijnen niet, en ook wij niet. Het lichaam is meer dan de wonden. De opgestane Jezus met zichtbare wonden laat zien dat er veerkracht en nieuw leven mogelijk is. Zo kan geleerd worden van de veerkracht en geestkracht van mensen, in soms onmogelijke situaties. Hoe gekwetst en kwetsbaar ook, mensen kunnen opstaan en het leven met kracht omarmen en zich verzetten tegen wat kleineert. Tegelijkertijd spelen de trauma's tot vandaag de dag een rol bij wie het treft, en gaan ze door generaties heen. Als kerk past hier kwetsbare bescheidenheid, onderscheidingsvermogen, zelfkennis, luistervaardigheid én vrijmoedigheid en lef: de durf om onrecht te benoemen en op te komen voor wie geslagen wordt.

Joodse wonden en veerkracht

Wonden zijn te vinden aan beide kanten, aan joodse en Palestijns-christelijke zijde. Vanuit de joods-christelijke relaties wordt steeds duidelijker hoe kerk en theologie een voedingsbodem hebben gevormd voor eeuwenlange anti-joodse beeldvorming, antisemitisme, Jodenvervolging en vernietiging (Shoah). In de Nederlandse context is er het diepe Joodse trauma van de wegvoering en het vermoorden van meer dan driekwart van de Nederlandse Joden tijdens de Tweede Wereldoorlog. Dat heeft de bezinning op en heroriëntatie ten aanzien van de joods-christelijke relaties na de oorlog duidelijk gestempeld ('Theologie na Auschwitz'). Er ligt een schuld en een verantwoordelijkheid. In haar verklaring *Erkenning en Verantwoordelijkheid. Over erkenning van schuld en onze verantwoordelijkheid* uit 2020 heeft de Protestantse Kerk dit uitgesproken. De joodse gemeenschappen hebben na de Tweede Wereldoorlog een grote veerkracht laten zien. Tegelijkertijd is de wond van de onveiligheid nooit helemaal verdwenen. Bij een (groot) deel van de Joden was en is er het verlangen naar een eigen veilige thuishaven in een wereld die als zeer onveilig wordt ervaren door het blijvende antisemitisme. Voor veel Joden in Nederland speelt de staat Israël daarin een belangrijke rol. De onveiligheid in het land vanwege terroristische aanslagen alsook de bedreiging van omliggende landen worden als een diepe wond ervaren. Tegelijkertijd is er grote zorg over de recente ontwikkelingen in Israël (naast de al veel langer bestaande spanningen en diepe conflicten tussen Joden en Palestijnen zijn er intern-joodse spanningen over de toekomst van Israël als democratische rechtsstaat). Een uiterst diepe wond is geslagen begin oktober 2023, toen Hamas ongenadig toesloeg met terreurdaden in Israël, waarbij de beelden diep op ieders netvlies gegrift staan. De situatie in Israël en Palestina en de visie daarop werken, of men het wil of niet, door in de verhoudingen in Nederland. Soms is er van joodse zijde wantrouwen, tegen de Raad van

Kerken in Nederland, tegen de Protestantse Kerk. Men weet dan niet goed waar de kerken staan. Of men denkt het te weten en heeft daar sterke vragen bij. Ondanks spanningen weten de landelijke Protestantse Kerk en lokale kerkgenootschappen enerzijds en joodse gemeenschappen anderzijds elkaar toch vaak weer te vinden. De Protestantse Kerk heeft overigens niet gezwegen op het thema antisemitisme en zich op bepaalde punten duidelijk uitgesproken, zoals in het afstand nemen van de anti-joodse uitspraken van Luther (11 april 2016), het gezamenlijk signaal van de Protestantse Kerk en de Rooms-Katholieke Kerk tegen antisemitisme (28 juni 2019), een Protestants perspectief over 'Antisemitisme is zonde' (2020) en in de genoemde verklaring *Erkenning en Verantwoordelijkheid* (2020).

Het blijft van groot belang om antisemitisme concreet te benoemen, te onthullen en aan de kaak te stellen. En daarbij iedere vorm van antisemitisme tegen te gaan, ook die in de eigen theologie, liturgie, catechese en bijbeluitleg. (Hierbij kunnen de *Twaalf punten van Berlijn*, oproepen aan christenen en joden van de *International Council of Christians and Jews* behulpzaam zijn).

Wonden en veerkracht van Palestijnse christenen

Vanuit de relaties met Palestijnse christenen in zowel Israël als Palestina worden herhaaldelijk verschillende pijnlijke verhalen verteld en is er een roep om recht. Gaza wordt gezien als een openluchtgevangenis waar twee miljoen mensen al vele jaren opgesloten zitten zonder enig perspectief, met alle gevolgen van dien. Door de oorlog tussen Israël en Hamas zijn de levens van vele gewone Palestijnse inwoners verwoest. We horen verhalen over de dagelijkse realiteit van mensen op de Westbank. Het is de wond van bezetting, landonteigeningen en beperkingen in mobiliteit en toegang tot grondstoffen. Maar ook de wond van falend Palestijns leiderschap, corruptie, toenemend extremisme en wapengeweld. Ook zijn er spanningen als christelijke minderheid te leven te midden van een moslimmeerderheid. Recent luidden Palestijnse kerkleiders de noodklok over de aanvallen van geweld richting christelijke geestelijken en gebouwen (kerken, kloosters, begraafplaatsen) door extremistische Joodse kolonisten.

In Israël zelf is er de beleving en de realiteit tweederangs burger te zijn en is er de wond van discriminatie. Sommigen ervaren Israël als een apartheidsstaat. Ook is er de wond van de Nakba (aanduiding voor de ramp of de catastrofe voor Palestijnen bij de vorming van de staat Israël), die in de beleving van velen tot op de dag van vandaag doorgaat. Er is de wond niet gezien te worden door de vele toeristen en pelgrims die de heilige plaatsen komen bezoeken en hen als 'levende stenen' voorbij lopen.

Bij Palestijnse christenen en anderen (onder wie ook vele joden) is er het diepe verlangen naar een samenleving waarin met waardigheid en in veiligheid gewoond en geleefd kan worden. Er is de wond van jongeren die wegtrekken naar elders omdat zij geen toekomst zien. Ook is er de wond van vele jaren tevergeefs roepen bij kerken om gehoord te worden, ook bij de Protestantse Kerk in Nederland. Het zijn verhalen van scepsis en vermoedheid, naast de veerkracht die de Palestijnse gemeenschap laat zien in haar gastvrijheid en het zoeken naar manieren om het leven te vieren. De Protestantse Kerk heeft in het afgelopen decennium geïnvesteerd in partnerrelaties met Palestijnse christenen in Israël en Palestina en zich enkele malen uitgesproken over hun situatie, zoals bij de gewelddadige aanval op

Daoud en Daher Nasser van Tent of Nations (3 februari 2022). En op 15 mei 2023 werd aandacht besteed aan 75 jaar Nakba.

Het is van belang om als kerk te blijven investeren in (partner)relaties met Palestijnse en andere christenen in Israël en Palestina. En daarbij ook hun pijn, trauma's en wonden én vitaliteit te horen, te erkennen, er stem aan te geven en te zoeken naar wat verbindt en helend is. Ook is het belangrijk om aan de eigen kerkgemeenschappen in Nederland meer inzicht te geven in het bestaan van al eeuwenlange Palestijns-christelijke gemeenschappen in het Midden-Oosten, die zichzelf verstaan als teruggaand tot de tijd van Jezus. En om meer te investeren in educatie ten behoeve van lokale kerken over leven en geschiedenis van Palestijnse en andere christenen in het Heilige Land, inclusief aandacht voor de Nakba en het leven onder de bezetting in Palestina.

Onze eigen wonden: kijken in de spiegel

Deze wonden raken ook wonden bij onszelf. Het doet ons kijken in de eigen spiegel. Wat was/is onze eigen rol? Als kerk in de Nederlandse context zullen we de eigen wonden onder ogen moeten zien en het ook als Protestantse Kerk met elkaar uit zien te houden rond dit onderwerp dat zo gepolariseerd is geraakt in de kerk. We noemen er enkele.

- We moeten goed weten waar we vandaan komen en welke schuldbeladen geschiedenis we hebben met de joodse gemeenschappen in Nederland.
- We moeten goed beseft hebben van de anti-joodse exegeses en liturgische praktijken in onze eigen kerkelijke tradities.
- Ons koloniale verleden heeft zijn invloed op onze relaties met kerken in het Oosten. Er is wantrouwen tegen westerse superioriteitsgevoelens ('*We don't want your charity*'). Men wil serieus genomen worden, op basis van gelijkwaardigheid.
- Hebben 'wij' (als het Westen) wellicht ook een rol gespeeld in het ontstaan van het conflict dat er nu is in de regio? Welke verbanden zijn daar te leggen?
- We hebben te vaak weggekeken voor het leed van Palestijnen. De Nakba is onbekend bij velen.
- We zien vaak voorbij aan Palestijnse medechristenen als we het Heilige Land en de heilige plaatsen bezoeken: de levende stenen. Dat is voor ons als toeristen en pelgrims een eye-opener: om bij reizen naar het Heilige Land op te roepen niet alleen de dode stenen te bezoeken (de heilige plaatsen), maar naast joodse gemeenschappen ook contacten met levende stenen aan te gaan, de Palestijnse en andere geloofsgemeenschappen ter plaatse.

Dit proces van in de spiegel kijken zal ook emoties bij onszelf oproepen. 'Emotie' is geen oppervlakkig woord. Het komt van het Latijnse *emovere*, dat verwijst naar beweging, in beweging komen door iets wat je ten diepste raakt. Met dit ongemak zullen we het moeten zien uit te houden. We moeten het niet uit de weg willen gaan, maar er juist ruimte voor bieden. Ook bij onze eigen wonden en emoties moeten we leren stilstaan.

Kortom: we moeten ons verhouden tot de eigen theologie en geschiedenis en de ontsprongen, en ervan leren hoe deze verwondingen geheeld kunnen worden. En ook zullen

we de neutraliteit voorbij moeten durven gaan. Dat houdt in dat we onrecht van welke zijde ook concreet durven te benoemen. Het is daarbij belangrijk om concrete verhalen te delen van Palestijnse christenen en andere christenen en joden, verhalen die ook een appèl op ons doen.

3) SAMEN VERDER ALS PELGRIMS: TEKENEN VAN GODS KONINKRIJK

Zoek naar wat helend en verbindend is

Het recht zal zich vestigen in de woestijn,
gerechtigheid wonen in de boomgaard.
Dan zal gerechtigheid vrede stichten,
ze brengt rust en vertrouwen voor altijd.
(Jesaja 32:16-17)

Ombuigen van onrecht naar hoop en toekomst

De Jesaja-tekst gaat verder door het visioen te schetsen dat het volk Israël zal wonen in een oase van vrede, een veilige woonplaats, een oord van rust en zorgeloosheid, en dat het woud van de vijand door hagel zal worden geteisterd. Het wonen in het land wordt hier verbonden met de noties van recht en gerechtigheid, en met vrede. Dat vormt een uitgangspunt om het gesprek met elkaar aan te gaan wat teksten als deze in het licht van Gods Koninkrijk betekenen. Wat is recht in de context waarin je leeft? Aan wie moet gerechtigheid geschieden? Wat moet er gebeuren zodat er oases van vrede ontstaan? In het licht van het voorgaande gaat het hierbij om het ombuigen van onrecht naar hoop en toekomst, hoe klein en summier wellicht ook. De wonden aanraken en erkennen is niet voldoende. De kerk zal in beweging moeten komen. Dit is een zoektocht naar wat helend en verbindend is, en dat is niet eenvoudig. Want wat helend is voor de een, kan verontrustend zijn voor de ander. Wanneer concreet onrecht benoemd wordt bij de een, kan de ander daarover boos worden. Wanneer je als kerk betekenisvolle relaties wil onderhouden met zowel joden als Palestijnse christenen, dan gaat het schuren en botsen, intern en extern.

Uithouden in de spanning

Het is belangrijk om het uit te houden in de spanning van de verschillende roepingen - die van het gestalte geven aan de onopgeefbare verbondenheid met het volk Israël, de oecumenische roeping om gemeenschap en samenwerking te zoeken met Palestijnse en andere christenen, en de diaconale roeping. Uithouden is een spirituele, geestelijke kwaliteit die geoefend kan worden. Het is ook een oefening om om te gaan met de diepgaande polarisatie rond dit onderwerp.

Dit vraagt om het aangaan van een langer proces in de komende jaren, waar moed voor nodig is én kwetsbaarheid. Het is een proces waarin we op bepaalde momenten vooral stil zullen zijn, moeten luisteren, moeten erkennen dat we vaak verlegen zijn en zoeken naar een antwoord. We laten de rauwe werkelijkheid binnenkomen, met alle ongemak van dien.

We verschuilen ons niet langer achter mooie woorden. Vanuit deze houding van kwetsbaarheid en vrijmoedigheid mag vervolgens ook weer ruimte ontstaan voor dat wat werkelijk van waarde is voor ons als kerk (de waarden van het Koninkrijk van God). In die ruimte is beweging mogelijk. We zijn immers met elkaar onderweg als pelgrims. We staan niet stil. We spreken ons uit of komen in actie wanneer we zien dat de schepping onrecht wordt aangedaan. Tegelijkertijd zijn we ook leerlingen, die altijd weer moeten bijleren. Een belangrijk leerpunt is o.a. om ons te oefenen in het bezigen van niet-polariserende taal en terminologie, die geen ander doel dienen dan die van de controverse. Daarom blijft het zo van belang dat we ons steeds weer spiegelen aan dat wat God voor ogen heeft met zijn mensen en met de hele schepping. Daar hebben we elkaar als joden en christenen voor nodig.

Zoeken naar wat helend en verbindend is

We beginnen niet bij nul, er is al heel wat gedaan in de afgelopen jaren, er is veel geïnvesteerd in relaties, zowel met joden als met Palestijnse christenen. Leidraad is telkens geweest om daarbij te zoeken naar wat helend en verbindend is. Er zijn zeker ook dingen blijven liggen. Er zijn niet altijd de juiste dingen gezegd. Er is teleurstelling en soms wantrouwen. Maar ook veerkracht en moed, bij joden, bij Palestijnse en andere christenen en bij onszelf. Deze notitie focust op relaties met zowel joden als Palestijnse en andere christenen. En dat alles vanuit het vertrouwen dat God relaties met ons mensen wil aangaan.

Er valt nog een lange weg met elkaar te gaan op de terreinen die we geschetst hebben. Alleen door deze weg met elkaar te gaan, kunnen we van elkaar leren en vrijmoedig leven, handelen en spreken. Leven vanuit het Koninkrijk van God als pelgrims onderweg.

Bijlage 1: Kort overzicht van gesprekken in Israël en Palestina en in Nederland

In Israël en Palestina

- Reis naar Israël en Palestina, van 13 t/m 20 januari 2023, met een delegatie van de Protestantse Kerk (moderamen, directie, Kerk in Actie, Kerk en Israël)
- Gesprekken met partnerorganisaties: Sabeel, Evangelical Lutheran Church in Jordan and the Holy Land (ELCJHL), Nes Ammim, Sadaka-Reut, YWCA, Mossawa, Palestinian Bible Society, Rossing Center, DSPR, Rabbis for Human Rights, KavLaOved, Tent of Nations

In Nederland

- Gesprek met Christenen voor Israël, Platform Appèl Kerk en Israël en de Gereformeerde Bond (20 februari 2023)
- Gesprek met OJCM, OJEC, Dialoogcomité Joods Nederland (20 februari 2023)
- Gesprek met Protestantse Raad voor Kerk en Israël (27 februari 2023)
- Gesprek met joodse gesprekspartners (20 maart 2023)
- Gesprek met Tent of Nations Nederland en Kairos Sabeel Nederland (29 maart 2023)

Daarnaast zijn er de afgelopen maanden vele gesprekken geweest met individuele personen.